

ФІЛОСОФСЬКО-ЛІТЕРАТУРНА ТВОРЧІСТЬ ІВАНА ФРАНКА І СУЧАСНІСТЬ

Постановка проблеми. У форматі однієї статті важко, навіть неможливо, визначитися із сутністю і змістом філософсько-літературної творчості геніального українського мислителя і поета – Івана Франка. Його творчість у цій царині є надзвичайно оригінальною, плідною вона не втратила своєї значущості і до сьогодні, а з часом, на наше глибоке переконання, – буде ще більш актуальною і затребуваною, оскільки їй притаманна універсальність, всеосяжність, унікальність.

У контексті означеної теми є значна кількість досліджень, як вітчизняних, так і зарубіжних науковців. Цим питанням присвятили свої праці українські вчені: М. Брик, О. Вишневський, А. Войтюк, М. Гольберг, Р. Горак, В. Горинь, В. Горський, Г. Грабович, Р. Гром'як, М. Жулинський, І. Захара, М. Ільницький, Я. Ісаєвич, М. Кашуба, А. Крутікова, В. Микитась, А. Нечипорук, С. Павличко, І. Паславський, А. Пашук, А. Содомора, З. Франко, В. Чугуйов, М. Шалата. та ін. Активними зарубіжними дослідниками творчості Івана Франка є: С. Амірян, О. Баканідзе, Е. Віснєвська, Р. Гебнер, З. Збировські, М. Каспер, З. Константинович, С. Кормілов, М. Купловські, П. Федосєєв та ін.

Характеризуючи особливості філософської творчості І. Франка В. Горський зазначав, що найбільш виразними їх є дві:

1. Екзистенційно-художнє бачення і відтворення світу.
2. Етико-антропологічне розуміння філософських проблем [1, с. 193].

Ми ставимо за *мету* окреслити основні методологічні принципи побудови філософського світорозуміння вченого і поета, визначення ним субстанційних засад буття, методів пізнання дійсності, взаємозв'язку людини і суспільства тощо.

Методологічні принципи побудови філософського світорозуміння вченого і поета – Івана Франка. Аналіз багаточисленних праць вченого засвідчує, що він послідовно дотримується *принципу взаємозв'язку і взаємодії, цілісності світового процесу.* Це означає, що всі можливі зміни, які відбуваються у будь-якому окремому предметі, явищі, викликаються змінами в інших предметах і явищах, і своєю чергою, викликають ці останні. Отже, кожне явище взаємопов'язане і взаємодіє з іншими множинністю переходів, відносин, які мають взаємний характер. У природі, людині, суспільстві – «все взаємопов'язане, взаємодіюче, взаємозалежне... від порухів найменшої пилінки, найдрібнішої піщинки до найскладніших і найважчих досліджень людської думки – все становить в ній єдину цілість, одне тіло; все підлягає однаковим законам» [16, с. 34].

Принцип взаємозв'язку у розумінні Івана Франка тісно поєднується із *принципом об'єктивного розвитку, руху.* Цей принцип ґрунтується на тому, що розвиток предметів і явищ не залежить від волі і бажань людей, їх свідомості, тощо. *Об'єктивною реальністю і субстанцією буття,* на думку Івана Франка, є – *матерія.* Це методологічне положення стало основою філософського світогляду вченого. Матерія є єдино сущим, вічним началом усіх речей, вона перебуває в багатоманітності й вічності, постійних змінах, й водночас – незнищеною.

Одне лише вічне без початку і кінця

Живе і сильне – се є матерія.

Один атом її тривкіший,

Ніж всі боги, всі Астарти й Ягве [7, с. 172].

Дух, мислення, психіка – це властивість матерії, мозку:

А дух? Се іскорка лише,

Се вогник, нервів рух!

Розпадеться мозок, то й огонь

Погасне, згине дух [4, с. 51].

Такий висновок І. Франко робить на основі глибокого вивчення європейської філософської думки. У багатьох своїх філософських працях: «Мислі о еволюції в історії людськості», «Наука і її становище щодо працюючих класів», «Що таке поступ?», «Дещо про Орфея і приписувані йому твори», «Данте Аліг'єрі. Характеристика середніх віків», «Лукіан і його епоха» та ін.

І. Франко часто посилається на авторитет античних матеріалістів – Геракліта, Демокріта, Лукреція Кара, Емпедокла, Анаксагора та ін., що було певною формою популяризації філософських поглядів цих мислителів. Особливо високу оцінку він давав філософським поглядам Демокріта й Епікура. Дотримуючись матеріалістичних поглядів, вчений писав: «Матеріалістична економія голосно висловила і чудово умотивувала ту тезу, що суспільні і політичні інституції є зовнішнім виявом чи, образно кажучи, надбудовою (іством) стосунків і виробничих форм даного суспільства. Основою інституції, а в дальшому ряді і правових поглядів даного народу є, отже, не стільки етичні символи, скільки, швидше, способи виробництва і циркуляції економічних благ» [17, с. 260–261].

Це фундаментальне положення І. Франко поклав в основу трактування усіх явищ суспільно-духовного життя, в тому числі розуміння того, що «література і життя мусять стояти в якійсь тісній зв'язі». «Всякому, хто пильно вдивляється в історичне життя, в хід розвитку якогось народу, ясно одразу, що всякий новий напрям, нові відносини і погляди серед нього проявляється ані тоді, коли звершиться яка-небудь переміна в економічних та політичних обставинах життя того народу. Заким новий напрям думок прорветься наверх, заким він запанує і надасть усьому свою відрубну ціху, то ґрунт економічний та політичний мусив уже бути давно готовий. Значить – *переворот духовний та літературний усе наступає по перевороті економічнім*» [12, с. 85].

Водночас зазначимо: вчений з розумінням ставився до філософії ідеалізму (Платон, Гегель, Шопенгауер, Гартман та ін.), яка безумовно мала

оригінальні здобутки в осмисленні явищ навколишнього світу, сенсу людського життя тощо.

У поезії «З нічого» поет зізнається, що він доскіпливо вивчав

«... прославлених отців церковних –
Тертулліана, Йвана Златоуста,
Григоріів аж трьох і Августина,
Єроніма й Аквінського Тому.
Провчав собори їх і ритуали,
Слідив єретиків останки, з жалем
Поклонювався тіням Бардезана
Та Манеса, Пелагія та Цельза,
Своє завзяття гартував у крові
Вальденсів, альбігойців та морисків...» [10, с. 11].

Але й цього досліднику, мислителю Івану Франку було мало:

«І поза світ жидівсько-християнський
Я вилетів, провчив Коран турецький,
Хапав звістки про Будду, Зороастра,
Ваала і Мелькарта, Озіріса,
Й Ізиду, про Конфуція і Тао
І про ті темні, дивоглядні віри
Людей півдиких, що гадюкам служать,
Медведів, риб та крокодилів чтять,
Що моляться до птахів, до каміння,
Дерев та рік, що бога свого б'ють,
Коли їм просьби не сповня. Усе те
Я прослідив, наскільки міг...» [10, с. 11].

На основі різнобічних знань Іван Франко дійшов висновку, що все ж не ідеалістичні фантазії, не казки є фундаментом всесвітньої будови, її основою є матерія. Такою була *онтологічна* позиція вченого.

Що ж до питань *гносеології*, то і тут І. Франко стояв на матеріалістичних позиціях. Мислитель значну увагу приділяв процесам пізнання, мислення, індивідуальної і суспільної свідомості, їх взаємозв'язку тощо.

Свідомість і самосвідомість особистості і суспільства. Досліджуючи генезу, сутність і зміст свідомості І. Франко вважав, що свідомість є властивістю високоорганізованої матерії – мозку людини, продуктом і необхідною складовою трудової діяльності людини. За своїм змістом, вважав

вчений, свідомість має соціальну природу, незважаючи на те, що існує завдяки свідомості окремих індивідів, які утворюють суспільство. Важливим аспектом свідомості, доводив І. Франко, є те, що вона має творчий характер, а це дозволяє активно впливати на навколишній світ.

У праці «Із секретів поетичної творчості» І. Франко писав: «Поет для dokonання сугестії мусить розворушити цілу свою духову істоту, зворушити своє чуття, напружити свою уяву, одним словом, мусить сам не тільки у дійсності, але ще й другий раз, репродуктивно, в своїй душі пережити все те, що хоче вилити в поетичнім творі, пережити якнайповніше і найінтенсивніше, щоби пережите могло вилитися в слова, якнайбільше відповідні дійсному переживанню; і вкінці попрацювати ще над тим, уже зовсім технічно, щоби ті його слова уложилися в форму, яка би не тільки не затемнювала яркості того безпосереднього переживання, але ще й в додатку підносила б те переживання понад рівень буденної дійсності, надавала б йому коли вже не якість вище, символічне значення, то бодай будила в душі читача певні суголосні тони як часті якоїсь ширшої мелодії... Його сугестія мусить, проте, зворушити так само внутрішню істоту читача, вводячи в неї живе зерно життєвого досвіду, нове *переживання* і рівночасно зціплюючи те нове з тим запасом виображень та досвідів, які є активні або які дрімають в душі читача. Сказавши коротко: поет розширює зміст нашого внутрішнього «я», зворушуючи його до більшої або меншої глибини» [13, с. 45–46].

Отже, творчий характер свідомості реалізується в різних сферах життя, натомість найбільш яскраво це простежується в духовній сфері, зокрема мистецтві, художній творчості.

Варто зазначити, що мислитель ніколи не зводив поняття «свідомість» лише до властивості віддзеркалення об'єктивної діяльності. Безумовно, віддзеркалення є важливою властивістю свідомості, але цим ще не розкривається її специфіка. Особливістю свідомості як вищої форми віддзеркалення, наголошував І. Франко, є усвідомлений характер цієї форми віддзеркалення, те, що віддзеркалення тут супроводжується розумінням того,

що відбувається із суб'єктом і в навколишньому його середовищі. Отже, воно взаємопов'язане і взаємодіє із цілепокладенням і діяльністю, спрямованою на реалізацію цілей і творчу зміну діяльності.

Свідомість, а особливо – самосвідомість, доводив І. Франко віддзеркалює потреби, мотиви діяльності людини, спонукає до рішучих дій у напрямі змін діяльності. Отже, свідомість фіксує не лише минуле, теперішнє, а й фокусує, прогнозує майбутнє. Це характерно і для суспільної свідомості, коли цілі групи, громади, етноси, нації усвідомлюють свій реальний стан і прагнуть його змінити. Натомість, як зазначає І. Франко, людині притаманне як свідоме, так і несвідоме. Для людини і нації може бути великою трагедією, якщо вона не усвідомлює себе, свого реального місця серед інших. Це призводить до несвободи, упослідженості.

З глибоким переживанням поет писав про це в поемі «Мойсей»:

Народе мій, замучений, розбитий,
Мов паралітик той на роздорожжю,
Людським презирством, ніби струпом, вкритий!

Твоїм будущим душу я тривожу,
Від сорому, який нащадків пізних
Палитиме, заснути я не можу.

Невже тобі на таблицях залізних
Записано в сусідів бути гноєм,
Тяглом у поїздах їх бистроїзних? [11, с. 212].

Щоб вийти із такого стану, щоб перетворювати світ на краще, досконале життя, писав І. Франко, треба прийти до самоусвідомлення пізнання законів, таємниць світу. На слухне запитання: «Які ми маємо засоби до пізнання абсолютної правди і чи можемо ми взагалі пізнати її?» – І. Франко відповідав стверджувально. Вчений доводив, що немає меж людському пізнанню, але для цього потрібний тісний взаємозв'язок науки і практики (праці). Доти, доки наука і праця будуть роз'єднані успіхи в цьому питанні будуть малопродуктивними.

Практика і пізнання. Пізнавальний, творчий аспект свідомості для І. Франка є очевидним. Але в процесі пізнання величезну роль відіграє практика. Те, що практика створює умови для пізнання і самопізнання довів ще Арістотель. Але для мислителя і поета надто важливим є те, що практика визначає цю можливість створення об'єкта для суб'єкта і суб'єкта для об'єкта, шляхом історичного розвитку сутнісних сил людини, починаючи з людських почуттів і закінчуючи мисленням.

Тривалий час існувала думка, згідно з якою, питання гносеології для І. Франка ґрунтувалися здебільшого на знаннях (раціоналізм), а почуттєва сфера для нього ніби-то була другорядною. Зокрема Є. Маланюк писав, що «на питання, до якої категорії митців треба віднести... Франка-поета, відповідь майже не вимагає застановлення... Привсім незаперечним темпераменті І. Франка, привсім глибоко, щоправда, захованім жарі його серця почуття Франка – в його поетичній творчості – завжди проходять крізь суворий фільтр інтелекту... І це не випадок, що від молодих літ Франко-поет не устанно оспівує саме «розум владний» і, здається, трудно знайти в світовій поезії такого натхненного, такого аж «одержимого» співця саме розуму-інтелекту, розуму-ratio, либонь, в чисто декартівськiм сенсі цього поняття»[1, с. 195–196].

Цьому важко заперечити, бо справді І. Франко вважав, що розум, інтелект (раціоналізм) дає можливість:

- пізнати сутність законів природи і розкрити характер природних сил;
- включити в у сферу пізнання людину і людство з їх історією, культурою, релігією, а також пізнавати «незліченні світи, що заповнюють простір»;
- навчити людей використовувати знання законів природи та її сил «у боротьбі з тією ж природою»;
- поєднати знання та працю – пізнавальну діяльність як частини природи з її суспільною діяльністю як складової людської спільноти;
- відкрити духовно-культурний, морально-психологічний, естетичний світ людини і т. ін.

Людське знання про світ, наголошував І. Франко, є цілісним і нерозривним, як цілісна зі світом та невідривна від світу сама людина:

– природничі науки – математика, фізика, хімія, біологія та ін. – спрямовані на пізнання зовнішнього світу і заключають основи до будь-якого іншого людського пізнання;

– антропологічні науки – логіка, психологія, педагогіка, історія, етнологія, етика, естетика – спрямовані на пізнання внутрішнього світу людини і розкриття її активного потенціалу [16, с. 34 – 40].

До таких висновків філософ дійшов завдяки невсипущій, титанічній праці, повсякденному студюванню філософських, історичних, літературних, культурологічних джерел. Процес пізнання і самопізнання поет описує у відомому творі «З нічого»:

Збирав. Де тільки людський смілий дух
Вривався на заказане поле... [10, с. 10].

І далі поет з неприхованим жаром серця, признається, що він біг вслід думкам титанів, своїх вчителів:

Я вслід їх біг, любовно їх лелівав
В один вінок. Лукрецій і Джордано,
Сервет і Таціт, Соцін, Ціцерон
І Лукіан і многі-многі інші.
Старі й новії вільнодумці, чесні
Борці свобідної, плідної мислі,
І їх великі спільники – учені –
Відкривачі, дослідники природи –
Колумб, Копернік, Кеплер, ТіхоБраге –
Ось спільники мої, мої майстри
І вчителі! [10, с. 10–11].

У І. Франка пізнання не заради лише власного пізнання і душевно-духовної насолоди, а передусім заради того, щоб ним освічувати інших - прийдешні покоління. Поет мрів, щоби ті знання, які він набув тяжкою працею, допомогли людям звільнитися від пут рабства, від п'їтьми і варварства.

О, щоб хоч в віщім сні
Я міг зирнуть на ті часи, коли
Се відлеліяне дитя моє,
Сей скарб душі моєї буде міг

Свобідно, ярко в сонячному світлі
Пишатися! Коли у школах діти,
На торжищах дорослі мужі явно,
Свобідно зможуть повторять те слово! [10, с. 13].

Отже, і в цьому гносеологічному аспекті відчувається не лише *раціоналістичний, праксеологічний, а й аксіологічний* підхід до знання, як високої духовної цінності.

Як бачимо, що для такого мислителя як І. Франко, одного раціоналізму – мало. Аналіз його творчості філософсько-літературних навіть суто публіцистичних праць засвідчує той незаперечний факт, наскільки велику роль у процесі пізнання дійсності для нього відігравала почуттєва сфера. Філософ надзвичайно високо поцінював вчених-сенсуалістів: Дж. Локка, Д. Гартлі, Ж. Ламетрі та ін. Водночас він дуже критично ставився до таких сенсуалістів, як Дж. Берклі, Д. Юм та їх послідників. Потрактуючи сенсуалізм Дж. Берклі як суб'єктивний ідеалізм, І. Франко писав, що цей філософ зробив неправильні висновки із сенсуалізму Дж. Локка, а тому він повернувся до старої теологічної метафізики. Ще більш неправильні висновки із «Локкового сенсуалізму», на думку І. Франка, зробив Д. Юм, відверто доповнивши суб'єктивний ідеалізм агностицизмом і скептицизмом.

Позитивно оцінюючи роль волі у пізнанні і самопізнанні, І. Франко піддає гострій критиці таку філософсько-психологічну течію, як – волюнтаризм. На думку філософа, волюнтаризм, з його «прагненням до влади», бути «зверхлюдиною» (А. Шопенгауер, Е. Гартман, Ф. Ніцше та ін.), є запереченням будь-якої здорової, розумної науки [16, с. 31]. І. Франко послідовно відстоював ту думку, що наука формує свій зміст шляхом пізнання об'єктивної реальності, бо «справжня наука немає нічого спільного з жодними надприродними силами, з жодними вродженими ідеями, з жодними внутрішніми світами, з жодними вродженими ідеями, що керують зовнішнім світом» [16, с. 32]. Справжня наука має розглядати усі явища у їх постійному суперечливому розвитку. Передусім це стосується системи «людина-суспільство».

Суперечливість розвитку людини і суспільства. І. Франко розглядав людину у різних вимірах: біологічному, психологічному, соціологічному, духовному. Для вченого поняття «людина» пов'язується не лише у сенсі суб'єкта суспільних процесів, але передусім як їх активний діяч і творець. Ця активна творча діяльність уможлиблюється завдяки опануванню особистістю успадкованої від попередніх поколінь культури. Отже, так чи інакше людина ідентифікується із суспільством. Дотримуючись раціоналістичної позиції, І. Франко сповідував концепцію «людини розумної», звідси його переконаність про всемогутність людського розуму, який знаходиться під владою космічної нескінченності і природи. Людина реалізує свій розум в мисленні, діяльності, вчинках. Вона є унікальною, неповторною і найбільшою цінністю. Водночас вона значною мірою є амбівалентною і суперечливою, її поведінка залежить від певної ситуації, отже, така людина є «розщепленою» («Похорон»).

Усвідомлюючи все це, І. Франко виявляє низку суперечностей між людиною і суспільством. Однією з таких суперечностей є *суперечність між суб'єктивними потребами, прагненнями людини і неможливістю (або небажанням) держави їх задовольнити*. Особливо, на думку філософа, це характерно для авторитарного суспільства.

Наступною суперечністю вважав вчений, *є суперечність між індивідуальною і суспільною свідомістю*. Індивідуальна свідомість людини часто-густо не співпадає із суспільною, оскільки вона є агентом не одного суспільства, а багатьох спільнот і груп, які між собою не збігаються і одне одному не тотожні. Крім того, кожна така спільнота або група диктує імперативи поведінки своїм членам; це означає, що за умови входження індивіда одночасно до кількох спільнот і груп він змушений почуватися і поводитися по-різному в кожній з них. Отже, зазначав І. Франко, в одному й тому самому індивіді буде стільки різних «Я», скільки є спільнот і груп, членом яких він був і є. А звідси висновок про те, що зі зміною місця людини

в системі соціальних координат невідворотно зміниться й її становище у суспільстві, відтак з'являється й нова людина.

Ще однією суперечністю, яку формулює І. Франко, є суперечність між прагненням людини до індивідуальної свободи і неможливістю її реалізації в суспільстві. Свобода людини завжди пов'язана з її внутрішнім вибором, орієнтацією, очікуваннями. Натомість суспільство у якому перебувала особистість за умов панування Австро-Угорщини душило її свободу, бо це була імперія зла, тюрма народів [7, с. 172–173]. Якими ж ідеалами суспільного розвитку керувався І. Франко?

Суспільний, духовний та політичний ідеали. І. Франко характеризував суспільство як систему взаємозв'язків і відносин між людьми, соціальними групами, спільнотами та соціальними інститутами, отже, це об'єднання людей, яке має географічні кордони, спільну законодавчу систему і певну національну (соціокультурну) ідентичність.

Аналіз розвитку суспільства І. Франко починав із його родового стану, зазначаючи, що основною суперечністю цього розвитку була суперечність між потребами збереження, забезпечення роду людського і можливістю задоволення цієї потреби природою. Тільки розв'язання цієї проблеми на основі трудової діяльності (виготовлення знарядь праці) забезпечило існування людського роду, зумовило перехід первісного суспільства від античності до середньовіччя. Економічно це виявилось в поділі суспільства на замкнуті стани із приписуванням кожному з них функціонального поділу праці, де кожна трудова одиниця виконує певну функцію, краще за інші одиниці створює завершений продукт. У поділі праці І. Франко, як і І. Кант, вбачав основний важіль суспільного поступу.

Практично цього ж принципу І. Франко дотримувався і в аналізі переходу від середньовіччя до Нового часу, де на тлі піднесення ролі і значення міст, епохальних наукових відкриттів відбувалися посилення держави, створення основ для політичної влади, панування людини над людиною, соціальної нерівності. Посилення різних форм нерівності, особливо майнової,

спричинило *політичну тиранію* – безмежну владу тирана. Ці процеси проходили нерівномірно, породжували економічну дискримінацію та економічний тиск однієї нації на іншу. Визнаючи право кожного народу на власне життя, І. Франко пов'язував боротьбу за самостійне національне та індивідуальне життя з економічним питанням. У статті «Початок соціалізму Фрідріха Енгельса» він писав: «Тим-то послідніх причин усіх суспільних перемін і переворотів шукати треба не в головах людських, не в їх ліпшій поцінню вічної правди й справедливості, а тільки в перемінах способу продукуваннн та обміни; шукати їх не в філософії, а в економії звісного часу» [19, с. 484]. Визнання ролі і значення економіки в історичному поступі не означало для І. Франка її абсолютизації й однобічного сприйняття «марксистського економічного матеріалізму». За його визнанням, «не тільки потреби жолудка», а цілий комплекс «фізичних і духовних потреб людини є рушіями суспільного прогресу... Де нема росту, розвитку, боротьби і конкуренції у сфері ідеалів, там і продукція попадає в китайський застії».

Пов'язуючи історичний поступ, суспільний прогрес з економічними, ідеальними і духовними чинниками, І. Франко стверджував, що будь-який суспільний рух повинен мати мету, просвітлену ясністю ідеалу. Поняття «ідеал» у нього досить багатопланове: ідеал у матеріальній, духовній, політичній сферах; ідеал майбутнього в розвитку суспільства, націй, народностей. У виробленні цих ідеалів І. Франко рекомендував звертатися до дійсності, а не до абстрактних схем, а його досягнення пов'язував з інтелектуальною, культурною працею, чим виводив на розуміння ідеалу у сфері суспільного і політичного життя. Вищим ідеалом він вважав боротьбу за людське щастя, свободу людини, розбудову справедливого, правового суспільства. Отже, І. Франко наголошував на тому, що таке суспільство, де люди перестануть бути панамі і слугами, стануть просто людьми – має право на існування. Зміни в суспільстві І. Франко пов'язував не із «силою вогню і заліза», а з працею, правдою, наукою.

А ще скажіте, як сей лад
Перевернути хочем ми.
Не зброєю, не силою
Огню, заліза і війни.
А правдою, і працею,
Й наукою. А як війна
Кривава понадобится –
Не наша буде в тім вина... [3, с. 53].

Не виключав мислитель насильницького повалення існуючих порядків, якщо мирними засобами не вдається добитися бажаних результатів. Оскільки зло не в людях, а в кайданах, якими сильні світу скрутили слабких з їх справами і муками, то їх слід розбити для отримання свободи.

В умовах жорстокого поневолення І. Франко обґрунтовував проект (ідеал) майбутнього українського народу в контексті всеукраїнської єдності. За радянських часів послідовно нав'язувалася думка, нібито І. Франко був переконаним марксистом та атеїстом. З його творчості вилучали місця, які свідчили про критичне ставлення до марксизму і матеріалізму, особливо це стосується проблем суспільства і відносин в ньому. Аналіз творів І. Франка, особливо раннього періоду свідчить про те, що деякі положення марксизму справді ним були сприйняті, але сприйняті вони були досить критично. Пізніше вчений намагався достеменно зв'язувати сутність цього вчення, в якому вбачав і позитивні аспекти і певні небезпечні тенденції. Визначаючи соціалізм суспільним ідеалом І. Франко не сприймав «наукового соціалізму» в його класовому підході, для нього найважливішими були загальнолюдські цінності. У марксистських програмах він вбачав суб'єктно-схоластичний підхід, крайню абсолютизацію, де гуманно-демократичні принципи соціалізму зводилися нанівець.

Заперечував І. Франко і марксистський погляд на революцію як насильницько-революційний шлях досягнення суспільного доступу, що призводить до руйнації, а не до звільнення від рабського духу, від

приниження людської гідності. Він піддавав різкій критиці марксистське положення про диктатуру пролетаріату, існування держави при соціалізмі. Піддаючи критиці «народну державу» Енгельса, яка регламентує всю життєдіяльність людини, І. Франко стверджував, що в такій державі «власна воля і власна думка кожної людини мусила би щезнути, «занидіти», а життя було б під таким наглядом, про який тепер у найабсолютніших поліційних державах нема й мови». «Народна держава, – зазначав вчений, – сталася би величезною народною тюрмою» [21, с. 341].

Основою суспільно-політичних поглядів І. Франка, які М. Драгоманова, була ідея поступу, прогресу. На його думку, як природа, так і суспільство перебувають у постійному русі. Суспільний розвиток є закономірним процесом поступу. Основою цього поступу є суспільна праця, те плідне начало, що наповнює життя людей смыслом, пов'язує їх у єдину сім'ю.

Отже, суспільним ідеалом для І. Франка виступає матеріальний добробут народу, економічна свобода без приниження і дискримінації. Це передбачає забезпечення комплексу умов праці, побуту, відпочинку, гарантій життєдіяльності і безпеки, захист прав і гідності особистості, реальної участі в управлінні, соціальному контролі тощо. Формування і здійснення суспільного ідеалу українського народу вчений пов'язував із розвитком культурного життя в Україні: шкіл, письменства, освіти і науки, плеканням національної української мови, без якої виховання народу не може зробити бажаного поступу.

У цьому контексті І. Франко протягом усього свого життя відчував животворний вплив Тараса Григоровича Шевченка. І як учений, і як поет, І. Франко глибоко вивчав соціальний і національний зміст поезій геніального Кобзаря, велета Духа українського народу. Живим нервом народності Тараса Шевченка, на думку Івана Франка, є органічна єдність національного й загальнолюдського, патріотичного й громадського, суспільного й індивідуального. І. Франко широко популяризував спадщину Т. Шевченка,

який боровся за волю і кращу долю свого народу, він перекладав твори Пророка німецькою мовою і залучав до цієї справи інших поетів.

На формування суспільних поглядів І. Франка значний вплив здійснив і М. Драгоманов, який був носієм прогресивної культури й пропагандистом визвольних традицій українського народу. І. Франко наголошував, що голос М. Драгоманова для Галичини був «заохотою, осторогою, вказівкою куди йти, «голосом сумління» – що робити, а чого не робити» [22, с. 220].

М. Драгоманов заперечував марксистське вчення про класову боротьбу, соціалістичну революцію, диктатуру пролетаріату, що передалося І. Франкові. Як принциповий виразник ідеї поступу, історичного і національного розвитку, прогресу М. Драгоманов був переконаний, що всесвітня історія – це безупинний громадський поступ, під час якого реалізуються великі ідеали лібералізму і демократії та свободи нації. Ідеалом цього поступу є громадянське суспільство, основане на федералізмі, коли панують «безначальство», гармонія особистостей, груп, товариств тощо. Пріоритет він віддавав не державності й національному суверенітету, а децентралізації із самоуправлінням громад та областей.

Визначаючи роль матеріально-економічних чинників, особливе значення у розвитку суспільства М. Драгоманов надавав насамперед духовним чинникам, мислячи соціальний поступ як безперервні спроби структурування суспільства, розвитку загальнолюдської культури, оволодіння історико-гуманістичними знаннями. Як зазначав І. Франко, М. Драгоманов, не ігноруючи матеріальних сил вірив у духовні сили, що допомагає тягнути віз людської цивілізації. Усе своє життя він горів та яснів, полемізував, кореспондував, з нечуваною у нас інтенсивністю і тим самим поєднував наше національне із загальнолюдським розвитком.

Духовний ідеал суспільства – вільна нація як культурний організм, що здатний на засвоєння загальнолюдських культурних здобутків; подолання духовного відчуження від національно-культурних традицій; збереження національно-культурної самобутності. Все, що виходить поза межі нації,

наголошував І. Франко, – це або фарисейство людей, що інтернаціональними ідеалами раді би прикрити свої змагання до панування однієї нації над іншою, або хворобливий сентименталізм фантастів, що раді би широкими «вселюдськими» фразами прикрити своє духовне відчуження від рідної нації. У цьому питанні І. Франко критикував навіть свого вчителя – М. Драгоманова. Він писав, що ідеал національної самостійності, лише він один може дати справжній розвиток українському народові. І навпаки, брак національного ідеалу призводив до того, що найкращі сили українського народу потопають в общеросійським морі. «Для нас тепер не підлягає сумніву, що брак віри в національний ідеал, продуманий ідеал до крайніх консеквенцій також на політичній полі, був головною трагедією в житті Драгоманова, був причиною безплідності його політичних змагань, бо ж теоріями про басейни рік і про сфери економічних інтересів не загриєш людей до політичної діяльності» [18, с. 283].

Дух нації, сила нації, наголошував І. Франко, знаходиться в їх єдності, монолітності. Мислитель вважав, що подальша доля України залежатиме від того, наскільки вона буде готовою до самовладного і самодіяльного історичного життя, щоб підготовлена «хвиля високого підйому» черговий раз не витіснила її в безвільне і безпродуктивне поза історичне буття, а розвій матеріальних відносин не потопив людей, як сліпа машина. І. Франко ніде не протиставляв українську націю іншим, не вів мову про її винятковість. Обстоюючи незалежність і самостійність України, постійно наголошував на цьому праві кожного народу, кожної нації.

Водночас, хочемо заперечити думку деяких дослідників творчості І. Франка, які намагаються довести, нібито вчений обстоював ідею загального походження й історичні корені єдності російського й українського народів. Ще раз хочемо наголосити, що дійсно, у багатьох своїх працях, зокрема «Формальний і реальний націоналізм», «Причинки до історії України Русі», «Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р.», «Студії над українськими народними піснями», «Южнорусская литература» та ін.

І. Франко порушував ці важливі питання. Але стверджувати, що він доводив положення, згідно з яким «...древня Русь була загальним коренем, із якого розвинулись три братські народи: великоросійський, український і білоруський» [2, с 370–372], сьогодні є абсолютно недоречним. Протилежну думку обґрунтували ще М. Костомаров, П. Куліш, пізніше В. Антонович, М. Грушевський та ін.

Політичний ідеал суспільства – державна самостійність, яка здійснена задля задоволення національних інтересів та досягнення національних цілей, базується на пріоритеті національного стосовно загальнолюдського; об'єднання з іншими націями можлива лише за умови високих міжнародних цілей і тільки після задоволення і врахування національних інтересів.

І. Франко наголошував, що суспільство має забезпечувати громадянську й політичну свободу, а це означає відсутність політичного тиску згори на народ, відсутність держави як сили примусу, сам народ має керувати собою, працює сам на себе, сам освічується й сам захищається. Отже, має утвердитися повне народовладдя, реальна, а не формальна демократія. І. Франко підкреслював пріоритет безпосередньої демократії. Головний засіб здійснення народом своєї влади, на його думку, це громади, общини, що виконують усі функції управління державою, суспільством: господарсько-економічну, культурно-освітню й судову [21, с. 50–51].

Роль і місце культури в духовному ідеалі людини і суспільства. Культурологічний дискурс філософсько-літературної творчості І. Франка є стрижневим в духовному ідеалі людини і суспільства. Людина і суспільство, в розумінні мислення, – це не просто окремі етнічні системи, у своєму діалектичному взаємозв'язку вони утворюють цілісність і духовно-культурну цінність. Суспільство існує там і тоді, де й коли існує спільна культура й загальновизнана система цінностей і норм, які як загальнообов'язкові визнає більшість громадян. Отже, культура в духовному ідеалі виконує ціннісно-регулятивну функцію. Але не тільки. Згідно з поглядами Івана Франка культура виконує й етико-естетичну функцію, оскільки в ній фіксуються

явища макрорівня-ціннісно раціонально діє той, хто вірить у самодостатню цінність – вірить в себе, вірить в свій народ тощо. І хоч ідеальним типом соціальної дії І. Франко вважав цілераціональну, все-таки ціннісно-раціональна дія є надзвичайно важливою для особистості, суспільства, їх культури. Це зумовлено тим, що в основу діяльності людина кладе не стільки прагнення досягти якоїсь раціональної мети, а свої власні переконання про честь, гідність, обов'язок, відповідальність, справедливість тощо. Взагалі, І. Франко акцентував на тому, що людина починається з культури. Культура – це те, що відрізняє людину від усіх інших видів і складається з усього, що виробляється людською колективністю, всім соціальним життям. Сьогодні такий підхід в аналізі культури визначається вченими як холістський.

Не сприйняв І. Франко поняття «неполітична культура» яким послуговувався М. Драгоманов та інші громадівці. Заперечуючи своєму учителю І. Франко писав: «Ця назва не зовсім добре характеризує річ, бо ж само поняття «культури» містить у собі так багато політичних чинників (плекання мови, письменства, школи, народної освіти і т. ін.), що неполітична культура, це внутрішнє протиріччя» [18, с. 282].

Далі вчений писав, що М. Драгоманов «не вдавався до аналізу того, як треба вивести культурну працю, щоб вона навіть у мінімальних межах давала живі плоди, а не була простим аматорством і сиротою часу», він в певний час вважав, що «... українство і політично і культурно має міститися під одним дахом з російським... у Драгоманова українці завжди тільки південні росіяни і такими повинні бути й надалі» [18, с. 283].

Отже, М. Драгоманову бракувало ідеалу національної самостійності, і це була його трагедія. І. Франко з сумом наголошує: «...«Не маючи в душі свого національного ідеалу, найкращі українські сили тонули в общеруському морі, а ті, що лишилися на своєму ґрунті, попадали в зневіру і апатію». Для нас тепер не підлягає сумнівові, що брак віри національний ідеал, придуманий до крайніх консеквенцій також на політичному полі, був головною трагедією в житті Драгоманова був причиною безплідності його політичних змагань, бо

теоріями про басейни рік і про сфери економічних інтересів не загіршем людей до політичної діяльності [18, с. 293].

Загальнолюдський ідеал у зв'язку з національним. На думку І. Франка, свобода і прогрес (поступ) у всіх їх проявах мають забезпечити розквіт нації в єдності її економічної, соціально-політичної і духовної сфер; єдине обмеження національної свободи – необхідність дотримання дружніх угод з іншими народами (державами). І. Франко вважає, що загальнолюдське – це те спільне, що є притаманним для будь-якого представника людського роду. Поняття «загальнолюдське» має передусім морально-ціннісне навантаження. Отже, морально-ціннісні норми уможливають плідну комунікацію представників будь-яких рас, націй та етносів. Як сподвижник М. Драгоманова, І. Франко чітко стояв на тій позиції, що непродуктивним, неправильним є підхід, у якому переважає «одрубність», «українофільський погляд». Це є вузькістю й однобічністю. Сьогодні, в умовах поширення полікультурності і потреби самоідентичності провідною тенденцією є зближення національного і загальнолюдського ідеалів, формування способу мислення у якому б чітко віддзеркалювалася ідея єдності вітчизняної та світової культур й історії, національного егоцентризму, а з іншого боку – планетарного бачення людського поступу. Очевидно, ще сьогодні закономірно зростають контакти, взаємозв'язки між націями, що сприяє забезпеченню гармонійного розвитку особистого, національного й загальнолюдського. Різке протиставлення національного й загальнолюдського ідеалів нині є непродуктивними і помилковим, оскільки вільна комунікація етносів, народів вибудовується на основі взаємної толерантності, взаємоповаги, взаємодопомоги і взаєморозуміння.

Державницькі ідеї. Погляди І. Франка на виникнення держави були близькими до марксистських. Зародження її він пов'язував із появою приватної власності й розшаруванням суспільства. Але стосовно сутності держави, її владних функцій у нього були оригінальні міркування. Найважливішою ознакою держави вчений вважав відокремлений від

суспільства управлінський апарат, що виступає як чинник насильства й тим самим позбавляє інших членів суспільства політичного права. І. Франко підкреслював, що всі експлуататорські держави з їх установами та правом були відчуженою від народу політичною силою, яка протистояла й протистоїть народові, панує над ним.

Державний устрій здатний бути ефективним на засадах федерації, федералізм без зміни соціально-економічної бази суспільства, без утвердження демократичної рівності членів добровільного політичного об'єднання не буде корисним для народу. Згуртування майбутньої федерації І. Франко уявляв собі в такому порядку:

- 1) створення федерації в межах воз'єднання України;
- 2) створення федерації в межах визволених народів в Росії;
- 3) об'єднання слов'янських націй у єдину федерацію;
- 4) оформлення всесвітньої федерації.

Отже, провідними державницькими ідеями І. Франка були такі:

а) соціалізм як знищення панування людини над людиною досягається мирною «демократичною», або революційною зміною суспільства»

б) державна форма соціалізму – не диктатура пролетаріату «як у марксизмі», а самоуправління общин вільної федерації, що базується на солідарності інтересів;

в) боротьба за свободу і незалежність – довготривалий процес, а щоб не став кровопролитним, має здійснюватися формами і засобами що дають результат у межах існуючого державного устрою (отже, парламентсько-політичні, конституційні, а не насильницькі методи боротьби);

г) найвища політична вимога – рівність націй: немає народів вищих і нижчих – усі володіють правом рівного розвитку [21, с. 50].

В основу суспільного ідеалу й державницьких ідей І. Франко покладав діяльнісний підхід. У сформульованій ним програмі національного будівництва (стаття «З кінцем року», 1896 р.) він писав: «Така інтегральна, всестороння праця зробить нас справді чимось, зробить нас живою одиницею серед народів.

Бо ані фіра книжок самих цього не зробить, ані копиця брошур самих, ані півкопи послів самих, ані Академія наук сама, ані тисяча шкіл з руською мовою викладовою самою, ані тисяча віч самих. Треба всього сего, але треба всього, на всі боки, щоб ми справді росли органічно» [14, с. ....].

Суспільний прогрес. Сукупність ідеалів, про які так натхненно писав І. Франко, мала проявлятися в поступі, суспільному розвиткові, прогресі. Отже, вчений завжди розглядав суспільство як живий організм, що постійно змінюється. Джерела свого розвитку – прогресу, або регресу мислитель вбачав у самому суспільстві. Безумовно, аналіз такого складного процесу наводив його на думку, що на соціальні зміни суспільства впливають внутрішні і зовнішні чинники. Внутрішні чинники, на думку І. Франка, у своїй основі мають цілу низку суперечностей, які слід виявляти, аналізувати і знаходити шляхи їх розв'язання. Вчений не відкидав ані шлях реформ, ані соціальної революції у розв'язанні суперечностей та заперечував боротьбу класів. Крім того, І. Франко вважав, що причинами суспільного поступу є суб'єктивні чинники й об'єктивні закономірності. Отже, важливу роль він відводив свідомій діяльності індивіда, або групи індивідів, які мають спонукальний вплив на динамізм прогресивних змін суспільства. Що ж стосується об'єктивних причин прогресивного розвитку, то вони незалежні від свідомості індивіда, чи індивідів. Практично це була позитивістська, раціоналістична позиція, якої головним чином дотримувався І. Франко. Аналіз праць вченого дають можливість стверджувати, що він джерелом суспільного розвитку вважав причинно-наслідкові зв'язки. Філософ і поет оптимістично дивився на розвиток українського суспільства і надавав у цьому процесі надзвичайно важливої ваги освіті і науці. Звертаючись до рідного народу він писав:

О, ні! Не самі сльози і зітхання
Тобі судились! Вірю в силу духа
І в день воскреснийтвого повстання... [11, с. 212].

Що ж стосується науки, то І. Франко чітко наголошував: «Але кожна наука, яка хотіла бути справжньою наукою, а не шарлатанством, повинна

опиратися на фундамент фактів, спостережень, взятих зі зовнішнього світу» [16, с. 28].

Справжня наука, згідно з думкою І. Франка повинна допомогти народові не лише вирватися із пут неволі, але й зажити щасливим, самостійним життям. «Людина споконвіку прагне до однієї мети – до щастя. Того щастя вона досягне аж тоді, коли наука і праця зіллються до неї воєдино; коли всяка її наука буде корисною працею для суспільства, а всяка праця буде виявом її розвинутої думки, розуму, науки. «І народи тільки тоді зможуть досягнути щастя і свободи, коли всі будуть вченими працівниками, тобто коли кожний буде розвинутий розумово, по можливості якнайвсебічніше, і коли кожен буде у змозі використовувати свої сили на добро загалу і на добро своє власне» [16, с. 33]. І. Франко був свідомий того, що такий ідеал є далеким, але, він є цілком можливим. Вчений був переконаний, що суспільний прогрес відбудеться тоді, коли він охопить саму людину, а це може відбутися за умов виховання людини моральної.

Етнічні й естетичні погляди І. Франка. У праці «Наука і її взаємини з працюючими класами». І. Франко визначаючи структуру науки, головне місце надавав етиці. Вчений писав: «Кожна людина, а тим більше людина, що живе у суспільстві і на кожному кроці із суспільством тісно пов'язана, мусить виробити в собі певні поняття про життя з людьми, про обходження з ними, то є поняття істинності, справедливості, правди, приязні та добра. Ці поняття є основою моральності, що є предметом останньої і найвищої науки – етики» [16, с. 39]. І далі він розкриває сутність сказаного: «Етика вчить людину жити по-людськи, вона керує завжди і всюди її кроками, вона змінює тваринну природу людини і облагороджує, і в такий спосіб робить її здатною до сприйняття щастя як внутрішнього самозадоволення, так і суспільного, що ґрунтується на узгодженій праці всіх людей і на братській взаємній любові» [16, с. 40]. Мислитель зазначав, що «...ще далеко до здійснення цього високого етичного ідеалу,але наука і життя, хоча й повільно, прагнуть до нього;і кожне слово, що ширить здорові, світлі думки поміжлюдьми,

прискорює його; кожний вчинок, що диктується справжньою людською моральністю в душі, прискорює його. Прискорюйте, прискорюйте ж появу на світ ідеалу любові, братерства і щастя всіх людей» [16, с. 40].

Справжня любов людини до людини – це і є гуманізм, який поет виклав такими рядками:

Гуманний будь, і хай твоя гуманність
Пливе з криниці чистої любові [9, с. 166].

В «Тюремних сонетах» поет вустами і серцем свого героя заповідає кожній людині:

Тож охорони, дитя, сей дар мій свято!
Любов *людей*, мов хліб той до засіка,
Громадь і степенуй в любов до *чоловіка* [6, с. 166].

Особливим даром любові, гуманізму Бог обдарував вчителя
Не знаю, Бог дає мабуть,
Усяким людям всякі дари:
Одному ясний, сильний ум,
Що не знаходить в світі пари;
Другому рій крилатих дум,
Що, мов орли, летять за хмари,
Ще іншим руки золоті:
Що очі бачать, руки вдіють.
Який же дар дістали ті,
Що так дітей учити вміють?
Мені здається, в скарбі тім
Любві найбільш дісталось їм [8, с. 26].

У своїх думках і переконаннях поет підноситься не лише до любові окремої людини, а й до загального розуміння. У циклі «Україна» він писав:

Ні, хто не любить всіх братів,
Як сонце боже, всіх зарівно,
Той щиро полюбить не вмів
Тебе, кохана Вкраїно! [5, с. 83].

Але поет застерігає, що «не слід усякого любити без розбору», він не хоче щоб його любили люди негідні ниці, злі, що «ворог божий, ворог правди й волі не варт любові вашої ніколи».

Етичні погляди І. Франка рельєфно віддзеркалюються в системі таких категорій як «добро і зло», «справедливість і несправедливість», «совість, сумління, сором і безсоромство», «відповідальність і обов'язок», «честь і гідність» та ін. Ця проблематика творчості філософа і поета ще чекає на свого дослідника, хоча на сьогодні вже є пошукові праці на рівні дисертаційних досліджень (А. Нечипорук, В. Горинь та ін.). Тут же ми наголосимо на таких важливих аспектах, які були фундаментальними для світогляду І. Франка у царині моральності:

- 1) вільна творча праця є головним джерелом моральності людини;
- 2) моральна особистість – це гуманна особистість, яка постійно удосконалюється й утверджує принципи любові, добра, справедливості;
- 3) втрата моральності, є рівнозначною втраті сенсу життя, його цінності для людини.

Етичні погляди І. Франка тісно пов'язував з *естетичними*. Це характерно для всієї творчості мислителя, але особливо виразно вони викладені у праці «Із секретів поетичної творчості». Вчений був переконаний, що високий рівень культури, естетики, краси «... навчить людей бути чесними не під впливом кари й нагороди, а заради самого добра» [15, с. 15]. У найбільш узагальнених рисах естетичні погляди І. Франка можна коротко охарактеризувати у такий спосіб: свідоме і підсвідоме у творчості митця тісно взаємопов'язані; в естетиці, мистецтві діють притаманні ним закони і закономірності відображення і сприйняття дійсності; центром уваги естетичної, художньої діяльності митця мають бути людина, суспільство, природа. Важливу роль у процесі творчості відіграє уява, фантазія митця. Центральним у художньому творі є – образ. Естетика, як наука повинна розкривати духовний потенціал людини і суспільства, формувати естетичні почуття, смаки, ідеали. Естетичні ідеали має утверджувати поет й усвідомлювати, що бути провідником народу – це важкий шлях, але митець його повинен пройти. Як про самого себе І. Франко писав:

Поете, тям, на шляху життєвому
Тобі перлини-щастя не знайти,
Ні захисту від бурі, злив і грому.

Поете, тям: зазнати маєш ти
Всіх мук буття, всіх болів і унижень,
Заким дійдеш до світлої мети.

Поете, тям: лиш в сфері мрій, привиджень,
Ілюзій і оман твій рай цвіте,
А геній твій – то міць сугестій, зближень

Пророцький дар у тебе лиш на те,
Щоб іншим край обіцяний вказав ти,
А сам не входив у житло святе...[9, с. 164–165].

Висновки:

1. Філософсько-літературна творчість Івана Франка має автономність, цінність, і значущість її не можна зараховувати ні до марксизму, ні до ідеалізму. Загалом поет і вчений стояв на позиціях раціоналізму і намагався синтезувати нові форми й умови життя шляхом поєднання свідомого і підсвідомого, а також ідей романтизму, позитивізму, екзистенціалізму, матеріалізму, критично сприйнявши їх.

2. У центрі філософсько-літературної творчості І. Франка – людина-трудівник з її потребами, мотивами, ціннісними орієнтаціями і сенсом життя фундаментом якого є свобода, можливість самореалізації.

3. Етико-естетичні погляди І. Франка ґрунтуються на вірі в людину моральну, прекрасну, яка підносить себе духовно, культурно завдяки напруженій, послідовній праці.

Література:

1. Горський В. С. Історія української філософії : курс лекцій / В. С. Горський. — К. : Наукова думка, 1997. — 280 с.

2. Мельник Л. Г. Иван Франко об общности происхождения и исторических корнях единства русского и украинского народов / Л. Г. Мельник / Иван Франко і світова культура : матеріали міжнар. симпоз. ЮНЕСКО (Львів, 11–15 вересня 1986) : У 3-х кн. // Упоряд. Б. З. Якимович; Редкол. : І. І. Лукінов, М. В. Брик, Г. Д. Вервес та ін. Кн. 1 — К. : Наукова думка, 1989. — С. 370–372.

3. Франко І. Я. Думки пролетарія / І. Я. Франко / Зібрання творів у п'ятдесяти томах. Т. 1 /. — К. : «Наукова думка», 1976. — С. 52–59.
4. Франко І. Я. З вершин і низин / І. Я. Франко / Зібрання творів у п'ятдесяти томах. Поезія Т. 1 /. — К. : «Наукова думка», 1976. — С. 122–175.
5. Франко І. Я. З циклу «Україна» / І. Я. Франко / Зібрання творів у п'ятдесяти томах / Т. 1. Поезії. — К.: «Наукова думка», 1976. — С. 83.
6. Франко І. Я. Тюремні сонети / І. Я. Франко / Зібрання творів у п'ятдесяти томах / Т. 1. Поезія. — К.: «Наукова думка», 1976. — С. 151–175.
7. Франко І. Я. Зів'яле листя / І. Я. Франко / Зібрання творів у п'ятдесяти томах. Т. 1. Поезія. — К.: «Наукова думка», 1976. — С. 122–175.
8. Франко І. Я. Із книги Кааф / І. Я. Франко / Зібрання творів у п'ятдесяти томах / Т. 3. Поезія. — К.: «Наукова думка», 1976. — С. 163–173.
9. Франко І. Я. Панські жарти / І. Я. Франко / Зібрання творів у п'ятдесяти томах. Т. 2. Поезії. — К. : «Наукова думка», 1976. — С. 13–115.
10. Франко І. Я. З нічого / І. Я. Франко / Зібрання творів у п'ятдесяти томах. Т. 4. Поезії. — К. : «Наукова думка», 1976. — С. 7–14.
11. Франко І. Я. Мойсей / І. Я. Франко / Зібрання творів у п'ятдесяти томах. Т. 5. Поезії. — К. : «Наукова думка», 1976. — С. 201–264.
12. Франко І. Я. Критичні письма о галицькій інтелігенції / І. Я. Франко / Зібрання творів у п'ятдесяти томах. Т. 26. Літературно-критичні праці (1876–1885). — К. : «Наукова думка», 1986. — С. 74–93.
13. Франко І. Я. Із секретів поетичної творчості / І. Я. Франко / Зібрання творів у п'ятдесяти томах // Літературно-критичні праці (1897–1899). Т. 31. — К. : «Наукова думка», 1981. — С. 45–119.
14. Франко І. Я. З кінцем року / І. Я. Франко / Зібрання творів у п'ятдесяти томах. Т. .... — К. : «Наукова думка», ... — С. ....
15. Франко І. Я. Лукіан і його епоха / І. Я. Франко / Зібрання творів у п'ятдесяти томах. Т. 45. Філософські праці. — К. : «Наукова думка», 1986. — С. 7–23.

16. Франко І. Я. Наука і її взаємини з працюючими класами / І. Я. Франко / Зібрання творів у п'ятдесяти томах. Т. 45. Поезії. — К. : «Наукова думка», 1986. — С. 24–41.

17. Франко І. Я. Найновіші напрямки в народознавстві / І. Я. Франко / Зібрання творів у п'ятдесяти томах. Т. 45. Філософські праці. — К. : «Наукова думка», 1986. — С. 254–267.

18. Франко І. Я. Поза межами можливого / І. Я. Франко / Зібрання творів у п'ятдесяти томах. Т. 45. Філософські праці. — К. : «Наукова думка», 1986. — С. 276–285.

19. Франко І. Я. Початок і теорія соціалізму Фрідріха Енгельса / І. Я. Франко / Зібрання творів у п'ятдесяти томах. Т. 45. Філософські праці. — К. : «Наукова думка», 1986. — С. 467–497.

20. Франко І. Я. Що таке поступ? / І. Я. Франко / Зібрання творів у п'ятдесяти томах. Т. 45. — К. : «Наукова думка», 1986. — С. 300–345.

21. Франко І. Я. Що таке соціоналізм? / І. Я. Франко / Зібрання творів у п'ятдесяти томах. Т. 45. Філософські праці. — К. : «Наукова думка», 1986. — С. 44–55.

22. Франко І. Я. Промова на ювілеї М. П. Драгоманова / І. Я. Франко / Зібрання творів у п'ятдесяти томах. Т. 46. Наукові праці. — К. : «Наукова думка», 1986. — С. 220–227.